

М. Ф. ДМИТРІЄНКО (Київ)

80-річчя від дня народження О. М. Апанович

Писати про Олену Михайлівну Апанович, людину талановиту, непересічну, складної долі, виявилось справою не такою вже й легкою. Вона відома в Україні і за її межами як видатний вчений-історик, публіцист, як письменниця, якій випало жити і працювати у надзвичайно складних умовах. Сьогодні її заслуги перед суспільством і наукою визнані, її широко поважають, цінують, схиляються перед громадським подвигом жінки-вченої.

Народилася Олена Михайлівна 9 вересня 1919 р. в родині залізничника Михайла Йосиповича Апановича, білоруса за національністю, вихідця із селян. Мати — Каміла Йосипівна, з польського шляхетського роду Бартоновських, була домогосподаркою. Велика родина Апановичів, у якій, крім Олени, було ще п'ятеро дітей: старші — брати Михайло, Ромуальд та сестра Гертруда і менші — сестра Людмила та брат Володимир, часто змушена була міняти місце проживання. Батька постійно перекидали на нові залізничні дільниці. За родинними переказами, Олена народилася у вагоні під час одного з таких переїздів. Тому в її метриці місцем народження позначено місто Мелекес Симбірської губернії. Однак, за винятком ранніх дитячих років, коли родина Апановичів перебувала у Білгороді, і чотирьох років у місті Харбіні (Північна Маньчжурія), куди М. Й. Апановича було відправлено старшим ревізором Китайської Східної залізниці, де працювали на паритетних засадах радянські громадяни і китайські піддані (1930-1933 рр.), а також року навчання в Москві (1937-1938 рр.), життя Олени Михайлівни проходить в Україні — у містах Суми, Харків, Київ.

У 1937 р. в м. Харкові Олена закінчила середню школу. В її атестаті по всіх предметах стояла оцінка "відмінно", у шкільній характеристиці було написано: "За здібностями — видатна".

Основні віхи біографії Олени Михайлівни дуже подібні до тих, що зафіксовані в листках по обліку кадрів багатьох її сучасниць, яким випало здобувати освіту, пробивати собі шлях у житті за радянської доби. У горезвісному 1937 р. вона вступила до Всесоюзного інституту журналістики (м. Москва), їй здавалося, що навчання в цьому інституті дасть можливість втілити у щось реальне її безмежну любов до літератури і здійснити романтичні мрії про далекі мандри. Проте через рік цей інститут, що

мав у назві ще слово "комуністичний", було ліквідовано. Залізне помело пройшлося по людських долях його викладачів і студентів. Чимало з них у розпал сталінських репресій були оголошені ворогами існуючого ладу. Був заарештований і ректор інституту — Модель. Студентів — колишніх десятикласників — розіслали по педагогічних інститутах тих міст, де вони закінчували середню освіту. Так Олена Михайлівна стала студенткою філологічного факультету Харківського педагогічного інституту.

Закінчила Олена Апанович повний курс Харківського державного педагогічного інституту по спеціальності "російська мова та література", і їй було присвоєно, згідно з рішенням екзаменаційної комісії від 28 червня 1941 р., кваліфікацію "викладача і звання вчителя середньої школи" (Диплом № 291434, виданий 20 вересня 1941 р.). Із додатку до диплому - залікової відомості видно, що знання О. М. Апанович з 24 предметів плюс державні іспити тільки два з них — основи марксизму-ленінізму та політекономії — оцінені на "добре", решта — на "відмінно".

Тоді ж О. Апанович евакуювалась — спочатку до Південного Казахстану, на станцію Манкент, а потім переїхала до Башкири, у м. Уфа, де проживала у 1942—1944 рр., працюючи інструктором відділу санпросвіти Башкнаркомздраву, а також кореспондентом та інструктором вузлогового радіомовлення Башкирського радіокомітету.

Тільки у травні 1944 р. повернулася О. Апанович в Україну, до Києва, що відтоді став для неї містом, з яким пов'язане все подальше її життя та наукова праця.

У серпні Олена Михайлівна влаштувалася на роботу науковим працівником до Центрального історичного архіву України, через чотири місяці її перевели на посаду старшого наукового співробітника. У червні 1946 р. вона вже стала начальником відділу давніх актів. Одночасно, з 1948 по 1950 р. О. Апанович навчалася в аспірантурі при ЦДІА УРСР за спеціальністю "історія України". Тут, власне, вона й розпочала свою наукову роботу, поринувши у загадковий, невідомий тоді для неї, філолога, світ архівних документів, з яких виникало з небуття життя українського народу минулих століть. Пієтет до архівних джерел прищепив їй з самого початку наукової праці Федір Павлович Шевченко, згодом член-кореспондент національної Академії України, який тоді читав курс з археографії та архівознавства співробітникам і аспірантам архіву.

Важлива роль у вихованні в Олені Апанович розуміння величезної наукової цінності архівних джерел і вміння працювати з ними належала їй директору ЦДІА, відомому історичному архівісту України — медієвісту Костю Григоровичу Гуслистому, який став її науковим керівником. Запропонована К. Г. Гуслистим тема: "Участь Запорізького Війська в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр." знайшла найбільш правдиве, документальне відбиття в Архіві Коша Запорізької Січі — Підпільненської (1734—1775 рр.), який зберігається в ЦДІА України.

Вперше прізвище О. М. Апанович, як науковця, з'явилося у зв'язку з виходом у світ в 1946 р. в Києві, у видавництві АН УРСР збірки документів "Україна перед визвольною війною 1648-1654 років (1639-1648)", у підготовці якої вона, брала участь. Була вона також одним з укладачів Путівника по ЦДІА УРСР у Києві, виданого через десять років після його створення - у 1958 р.

Закінчивши аспірантуру, Олена Апанович набула фах історика-архівіста. Вона складала замість трьох, за існуючими правилами, шість кандидатських іспитів, одержавши за всі оцінки "відмінно". Крім історії України, марксизму-ленінізму та французької мови, вона здала ще й архівознавство, палеографію та польську мову, бо історик України — ме-

дієвіст мусить знати їх досконально. Заняттям з палеографії керував Сергій Іванович Маслов, видатний філолог, незрівнянний знавець старої української писемності, член-кореспондент АН УРСР з 1937 р.

Саме з кінця 40-х років і в подальші десятиріччя професійна робота і наукова діяльність Олени Михайлівни була безперервно пов'язана з архівами, де вона працювала і як архівіст-професіонал, порядкуючи, обробляючи й описуючи архівні матеріали, і як науковець-дослідник, який виявляє і вивчає документальні джерела, що складають джерельну базу для майбутніх книг і статей. Тому в посланнях і довідковому апараті її монографій і наукових статей архівні джерела займають пріоритетне місце.

О. М. Апанович написано ряд статей, де об'єктом дослідження стають самі архівні матеріали, — "Матеріали українських архівів про економічні зв'язки України з країнами Сходу в XVI—XVIII ст." ("Архіви України", 1966, № 4); "Цілі і прагнення окремих класів і різних соціальних груп України у боротьбі за землю. За матеріалами Комісії 1767 року" (Тези доповідей і повідомлень IX симпозиуму з історії аграрної Європи. — Таллінн, 1966); "Джерела ЦДІА УРСР у м. Києві про військову систему України першої половини XVIII ст." ("Архіви України", 1971, № 6); "Архів А. І. Степовича" ("Советское славяноведение", 1982, № 5); "Рукописні матеріали В. І. Вернадського у фондах Центральної Наукової бібліотеки АН УРСР" (Рукописні фонди ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР. - К., 1989); "Рукописні матеріали В. І. Вернадського, документи про його життя і діяльність в архівосховищах м. Києва" ("Бюлетень Комісії з розробки наукової спадщини В. І. Вернадського", 1990, № 7; у співавторстві).

Тільки про Архів Коша Запорізької Січі О. М. Апанович написала п'ять статей, що були опубліковані в журналах та газетах: "Наука і життя" (1964, № 8); "Радянська Україна" (1968, 10 січня); "Друг читача" (1988, 15 грудня); "Тези доповідей Республіканської наради "Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку" (грудень 1988); "Неопапи Купина" (1995, № 1/2), "Архіви України" (1989, № 6). У 1998 р. нарешті вийшов перший том багатотомного видання Архіву Коша Запорізької Січі, підготовлений ЦДІА України (м. Київ) і Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. О. М. Апанович — автор 2-ої частини передмови до цього видання і член його редколегії.

Ще в процесі підготовки дисертації О. М. Апанович довелося спеціально вивчати військову справу, ознайомитися з історією війн і воєнного мистецтва, розібратися навіть у деяких воєнних теоретичних проблемах, питаннях стратегії й тактики. Вона прочитала багато спеціальної літератури, адресованої військовим, у тому числі й з академічною підготовкою, набувши таким чином певного професіоналізму, що проявилось не тільки при написанні дисертації, а й у подальших її працях, в яких висвітлювалися питання організації, комплектування, забезпечення озброєнням українського козацького війська, описувалися війни і битви.

На захисті дисертації було зачитано рецензію-відгук кафедри історії війн і військового мистецтва Воєнно-політичної академії імені Леніна (Москва). Неофіційним опонентом виступив генерал О. Л. Кронік, а присутня там відомий російський історик, академік А. Панкратова напівжартома сказала, що пошукувач заслуговує не тільки надання їй вченого ступеня, а й присвоєння військового звання. Хтось із присутніх додав: "Не нижче полковника".

Однак найважливішим було те, що О. М. Апанович опанувала велику за обсягом козакознавчу літературу, всі опубліковані джерела. Те, що К. Г. Гуслистий залучив її до вивчення історії українського, особливо запорізького козацтва, й визначило її долю як вченого. Козацтво стало про-

відною темою наукової творчості О. М. Апанович назавжди. "Козацтво сформуvalo з мене патріота України, — говорить Олена Михайлівна, — неможливо займатися історією козацтва і не бути патріотом України".

Дисертація О. М. Апанович була захищена в січні 1950 р.

Наукові кадри з України тоді атестувалися Вищою Атестаційною Комісією Міністерства Вищої освіти СРСР, однак підписували диплом кандидата наук голова і вчений секретар ради в інституті, де відбувся захист. Диплом, що засвідчував про присудження О. М. Апанович вченого ступеня кандидата історичних наук за № 05746 (спеціальність архівіст-історик України), вручили Олені Михайлівні у вересні 1950 р. в Інституті історії АН України, де вона захистила свою кандидатську дисертацію і куди перейшла на роботу молодшим науковим співробітником. 28 вересня 1956 р. її затвердили вченому званні старшого наукового співробітника за спеціальністю "історія України", що засвідчено Атестатом Вищої Атестаційної Комісії, підписаним Президентом Академії наук УРСР академіком О. Палладіним.

Так було взято першу наукову висоту. У 50-ті роки зроблено Оленою Михайлівною вже було чимало, про що свідчить список наукових праць дослідниці в її особистій справі: написано і надруковано 28 наукових статей, зокрема до фундаментального видання "Українська радянська енциклопедія". Працювала вона як укладач 1-го тома тритомного збірника "Возз'єднання України з Росією", що мали підготувати за рішенням уряду Радянського Союзу Інституту історії АН СРСР та АН УРСР. У передмові, яку писали вчені мужі Інституту історії АН СРСР, утверджувався історично неправомірний термін "Возз'єднання України з Росією", а також невідповідна історичній правді теза, що вся історія українського народу - це його прагнення й боротьба за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі.

Для розшуку і збору архівних та інших джерел були задіяні не тільки співробітники Інституту історії АН УРСР, а й працівники архівів України. О. М. Апанович разом з п'ятьма своїми колегами займалися добором і археографічним опрацюванням архівних документів та інших історичних джерел, склали коментарі до 1-го тома збірника, який охоплював період 1620—1647 рр., що передував визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648-1654 рр. Перебіг цієї війни документально висвітлювався в 2-му і 3-му томах. О. М. Апанович використала нагромаджений джерельний матеріал і на його основі написала дві статті: "Переселення в Росію напередодні визвольної війни 1648—1654 рр." та "Перемоги українського народу над польсько-шляхетськими військами на початковому етапі Визвольної війни (1648 р.)" ("Воссоединение Украины с Россией". Сборник статей. — М., 1954).

Олена Михайлівна також опублікувала кілька брошур, зокрема "Історичні місця подій визвольної війни українського народу 1648—1654 років" (К., 1954, 103 с.); "Запорізька Січ і її прогресивна роль в історії українського народу" (К., 1954, 4,5 друк, арк.) (у співавторстві), "Переяслав-Хмельницький та його пам'ятники" (К., 1954) (у співавторстві, була також відповідальним редактором цього видання), а також значну кількість статей з історії визвольної боротьби, про виступи запорожців проти турецько-татарської агресії, про запорожців на морі, історичні портрети Івана Сірка, Івана Богуна, Максима Кривоноса, Семена Палія, Івана Петрика, про національні святині, пам'ятники козацтва доби гетьманської держави. Своє шосте десятиріччя вона відкрила джерелознавчою статтею "Значення праці А. Ф. Шафонського "Черниговского наместничества типографическое описание" для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст." ("УІЖ", 1960, № 5).

У праці "Полководець", присвяченій 375-річчю з дня народження Богдана Хмельницького, вперше в українській історіографії подається аналіз і характеристика полководницького мистецтва великого українського гетьмана. Науково-теоретичний характер мала стаття О. М. Апанович "Національно-визвольні війни доби феодалізму" ("УІЖ", 1965, № 12), яка викликала дискусію на сторінках цього ж журналу між доктором історичних наук І. Д. Бойком і академіком АН УРСР І. П. Крип'якевичем, в якій вони торкалися проблеми української державності. Певним внеском у Шевченкіану стали дві її статті: "Боротьба українського народу проти соціального і національного гноблення в XVI-XVII ст. у творчості Шевченка" (Збірник наукових праць: "Історичні погляди Т. Г. Шевченка". — К., 1964) та "Т. Г. Шевченко про роль козацтва в історичному процесі" (Тези доповідей Республ. міжвузівської наук, сесії, присвяченої 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка (К., 1964), За 13 років (з 1959 р.) нею було написано й опубліковано 76 статей в "Українській радянській енциклопедії", "Радянській енциклопедії історії України" та "Советской исторической энциклопедии". Більшість із статей присвячено історичним діячам українського козацтва, його структурним формуванням та органам влади, фортецям і укріпленням лініям в Україні, а також різним татарським і ногайським ордам, ханствам та ін.

Одночасно публікації О. Апанович з'являються у газетах та журналах, призначених для широкого загалу. Написані живою, гарною мовою, сповнені почуття патріотизму, гордості за свій народ, вони примушували замислюватися над нашою історією, сповненою трагедій і прозрень, бо торкалися нових тем, освоєння яких тільки починалося. Праці Олени Михайлівни вирізняла інтелектуальна незалежність. Вона добре знала архівний матеріал, і її статті й брошури, написані на невичерпних джерелах нашої духовності, відтворювали яскраві сторінки національної минувшини XVI-XVII ст., будили думки і почуття тисяч людей.

О. М. Апанович, працюючи у відділі історії феодалізму, вивчала і досліджувала, на думку тих, хто керував розвитком науки у республіці, "занадто далекі у часі й просторі від сучасної української дійсності періоди". Саме через те важко було їй з публікацією праць, а ще важче обґрунтувати необхідність досліджувати ті періоди в нашій історії, в які Україна виступала як самостійна держава з власними апаратом управління та армією. Отже, поява праць, в яких досліджувалися козацькі часи, була сама по собі подвигом. Коло наукових інтересів дослідниці виявилось надзвичайно широким. Олена Михайлівна ретельно і глибоко вивчала проблеми соціально-економічного розвитку, громадсько-політичних рухів, військової історії України XVI—XVIII ст. Проте пріоритетною серед її наукових студій, а загалом і публіцистичних виступів залишалась завжди козацька проблематика, де на чільному місці стояла Запорізька Січ.

Упродовж майже десятиліття з'явилися друком дві її монографії (загальний обсяг 34 друк, арк.): "Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50—70-ті роки XVII ст." (К., 1961, 300 с.) та "Збройні Сили України першої половини XVIII ст." (К., 1969, 224 с.). Книжка про Збройні Сили України стала подією в історичній науці й мала великий суспільний розголос. Вона відразу привернула увагу дослідників, які вивчали феодальну епоху, а також усіх, небайдужих до нашого минулого.

Наукова критика сприйняла появу цих праць однозначно позитивно. В одній з дев'яти рецензій, що з'явилися після виходу книги "Збройні Сили України", зазначалося: "Видавництво "Наукова думка" порадувало читачів, видавши книжку О. Апанович ошатно, у святковому вбранні, але застигло тим, що тираж визначило мізерний (3599). В результаті розкупи-

ли блискавично, в деяких містах вона навіть не дійшла до книгарень, а розійшлася з баз книготоргов поміж їх працівниками та їхніми знайомими. Коли вже допущено таку помилку в тиражуванні, то виправленням її може бути тільки повторне видання. Для тих книголюбів, яким не пощастило роздобути першого, нове видання було б справжнім подарунком. Адже ця праця, повторюємо, **це не лише ґрунтовний науковий трактат** (виділення наше. — *Авт.*), а й захоплююче написана книга, яка стане щирим другом і вірним супутником усіх, кого цікавлять історія і культура українського народу".

Через чверть століття Валерій Шевчук, відомий український письменник, невтомний дослідник і видавець українських історичних і літературних джерел минулих часів, згадує, чим була книжка Олени Апанович для тих, кого потім стали називати "шестидесятниками". "Для нас, шестидесятників, справжнім одкровенням стала її книга "Збройні Сили України першої половини XVIII ст.", яка вийшла 1969 року в "Науковій думці". За цією науковою розвідкою, не тільки книголюби, а й читач, спраглий української духовності, по-справжньому полювали. До речі, й видано її було в білій суперобкладинці, із гербом Запорізького війська, з численними ілюстраціями, навіть кольоровими. Резонанс, пригадую, був справді великий. Недаремно видання майже одразу потрапило під заборону, що надало йому вже магічного значення, бо на той час усе, що лялося чи заборонялося, викликало підвищений суспільний інтерес...

Авторці через ту книгу випало пережити чимало прикростей, зате своє призначення вона виконала цілком, і то не тільки через наукову значимість розвідки, а й суспільну, адже праця подавала немало цікавих відомостей про козацьку українську державу, а саме державотворчу пам'ять тодішні прилизні ("грязь Москви", за Шевченковим висловом) і намагалися з наших умів витравити. Відтоді ім'я Олени Апанович набуло певної легендарності і стало одним із почесних в українському соціумі.

Гадаю, не зайве у кількох словах оповісти й про зміст цієї розвідки, щоб сучасний читач мав про неї повніше уявлення. Складається вона з двох частин, у першій йшлося про українське козацьке військо, розглядалося питання його комплектації та мобілізації, організації порядкування, озброєння його та забезпечення, отже, проблеми загальні. Оповідалося також і про Запорізьке Низове Військо в першій половині XVIII століття. Друга частина присвячена сторожовій і допоміжній службам в Україні, а також забезпеченню українським населенням російського війська на Україні. Книга, як бачимо, серйозна і з історичного боку високоцінна. Вона цілком зберегла своє наукове значення і дотепер".

До цієї оцінки монографії Валерієм Шевчуком додамо, що в ній на основі великої кількості архівних джерел дано характеристику козацького війська саме того періоду, коли внаслідок колоніальної політики Російської імперії в Україні нищились її автономія й залишки української державності, що позначилося на стані і статусі збройних сил, — вони поступово втрачали свою колишню самостійність і переходили під командування російських офіцерів і генералів.

Книга "Збройні Сили України" викликала невдоволення тодішніх можновладців. Через деякий час і книжка, і її автор зазнали репресій.

Протягом 22 років роботи в Інституті історії О. Апанович поєднувала велику наукову працю з активною громадсько-освітньою діяльністю. Вона була одним з фундаторів Українського республіканського товариства охорони пам'яток історії та культури, членом його Правління, брала участь у розробленні концепції збереження національної спадщини. Очолювала Організаційний комітет для створення Волинської організації товариства.

У Київській організації товариства Олена Михайлівна, будучи членом її Президії та Правління, протягом багатьох років обиралася головою історичної секції.

Впродовж 1965—1971 рр. О. Апанович постійно виступала з лекціями, багато їздила по Україні, беручи найактивнішу участь у реалізації постанови Ради Міністрів УРСР (8 вересня 1965 р.) про увічнення пам'ятних місць запорізького козацтва, про оголошення Хортиці державним заповідником і створення там історико-меморіального комплексу. Саме тоді за дорученням Президії АН України вона склала детальний, розгорнутий і науково обґрунтований проект, який став основою прийнятого Президією рішення про заходи АН України, спрямовані на реалізацію урядової постанови. Весь свій час О. Апанович використовувала на те, щоб виявити запорізькі пам'ятки, пам'ятні місця, класифікувати і ретельно їх описати. Так була створена унікальна картотека дослідниці, що містила список пам'ятних місць з історії козацтва в Україні та за її межами, який вона передала Міністерству культури, а також опублікувала його в 1967—1968 рр. у кількох номерах журналу "Україна" (1967 — №№ 5, 16, 28, 42; 1968 — №№ 9, 39, 51). О. М. Апанович, як фахівця, призначили членом журі республіканського конкурсу проектів Музею запорізького козацтва. Працюючи разом із заступником голови Запорізького облвиконкому Миколою Киценком, який був автором ідеї Хортицького заповідника, та завідувачим відділом культури облвиконкому Степаном Марковичем Кириченком, вона провадила величезну роботу по втіленню цієї ідеї в життя. Переглянувши величезну кількість літератури і документів, враховуючи думки та поради спеціалістів, міркування, висловлені широкою громадськістю щодо проекту, Олена Михайлівна разом з ними виробила узагальнену схему і визначила основні напрямки побудови історико-меморіального комплексу, музею та панорами, що мали органічно вписуватися у природну частину острова Хортиці. Тоді ж її залучили до роботи урядової комісії, яка мала підготувати висновки про стан пам'яток Чигирин та Суботова і висловити своє міркування щодо їх збереження та можливого відтворення.

Вона разом зі своїми колегами-друзями, вченими М. Ю. Брайчевським, О. С. Компан, З. І. Хижняк першою виступила на захист однієї з найвидатніших пам'яток української історії та культури, неоціненної реліквії України — садиби Києво-Могилянської академії та архітектурного ансамблю, розташованого на її території. Вони були на передньому краї боротьби інтелігенції й широкої громадськості з намаганнями командування Воєнно-політичного морського училища перебудувати і таким чином спотворити садибу й будівлі.

Йшов сумнозвісний 1972-й рік. Розгорнувся широкомасштабний наступ на українську інтелігенцію. Вчинили масовий погром української духовної еліти, боячись національного пробудження українців. Це проявилось у шаленій русифікації українського народу. В умовах зростаючого жорсткого адміністрування, монопольного панування ідеологічних догм дослідження історії Запорізької Січі, з її духом вольнодумства й демократизму, прагнення національної незалежності йшло врозріз з комуністичною догмою про нібито прихід на історичну арену "нової історичної спільності" — радянського народу. Дослідження історії України доби середньовіччя аж ніяк не вписувалось у плани наукових розробок тем, що мали обґрунтувати "закономірність" появи та розвитку цієї спільності.

Наказ про звільнення О. М. Апанович з роботи було підготовлено, як тоді велось, по всіх правилах бюрократичного "мистецтва".

В особистій справі Олени Апанович, що зберігається в Інституті історії України НАНУ, є витяг з протоколу № 18 засідання місцевому інсти-

туту (від 12 вересня 1972 р.) і наказ № 152 по інституту (того ж числа), тексти яких майже збігаються: у відповідності з постановою Бюро Президії АН України від 31 липня 1972 р. № 294 "Про дальше вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ Секції суспільних наук АН України", пункт 3 (про скорочення бюджетного фонду заробітної плати на 4 %) — скоротити за штатним розписом наукових співробітників відділу історії феодалізму Апанович Олену Михайлівну, Компан Олену Станіславівну та молодшого наукового співробітника відділу історіографії та джерелознавства Дзиру Ярослава Івановича з 13 вересня 1972 року. Ось який "подарунок на іменини" приготували згори для Олени Михайлівни за багаторічну наукову працю, адже між наказом і датою народження було тільки 3 дні! Це — останній документ в даній особистій справі О. М. Апанович, але далеко не остання сторінка в її науковій біографії. Ї По означало для жінки-науковця втратити роботу за фахом у ті часи, та ще й потрапити під скорочення у передпенсійний вік — не треба довго пояснювати.

Через 23 роки, вже в незалежній Україні, у 1995 р. О. Апанович і Я. Дзиру поновили на роботі в Інституті історії України НАНУ за наказом її президента Б. Є. Патона, як таких, що були звільнені "не через скорочення штатів", а, підкреслив президент Академії у наказі, "зважаючи на політичні мотиви".

А після звільнення вісім місяців була Олена Михайлівна без роботи. Куди тільки не зверталася, добиваючись справедливості, відновлення на посаді, та все без результату. Нарешті їй вдалося влаштуватися старшим науковим співробітником у відділ рукописів ЦНБ АН України. Тут вона й працювала до 1986 р. включно, обробляючи архівні фонди і описуючи рукописні книги. Творчою, науковою працею тепер можна було зайнятися тільки в неробочий час.

Оскільки в Україні друкувати свої наукові твори О. М. Апанович тепер не могла (заборонялося навіть посилатися на її статті, брошури, монографії, запорізька тематика негласно була визнана ідеологічним криміналом), дослідниця обрала новий напрямок пошуку — книгознавство, її статті, присвячені проблемам української рукописної книги, у т. ч. козацьким літописам, а також документальні матеріали, серед них і державні, наприклад, "Гетьманські статті", почали регулярно з'являтися у союзних наукових журналах, московських, Новосибірських та ленинградських наукових збірниках. Виступи дослідниці на всесоюзних наукових форумах відразу привернули до себе увагу наукової громадськості. Доповідь, виголошена О. М. Апанович на Першій Всесоюзній науковій книгознавчій конференції у 1976 р. в Ленінграді "Історична рукописна книга XVI—XVIII вв. у фондах Центральної наукової бібліотеки АН УРСР", була надрукована у виданні "Книга в России до середины XIX ст." (Ленінград, 1977) і в тезах конференції (Ленінград, 1976). На Третій Всесоюзній науковій конференції в Ленінграді у 1985 р. вона виступила з доповіддю "Поширення рукописної книги в Україні в XVIII в." (Тези доповідей конференції - "Книги в России до середины XIX века" — Ленінград, 1985). Стаття "Літопис Грабянки та його список у Тихомирівському зібранні Державної науково-технічної бібліотеки Сибірського відділення Академії наук СРСР" була надрукована у збірнику наукових праць: "Сибірское собрание М.Н.Тихомирова и проблемы археографии" (Новосибирск, 1981).

Результатом більш як десятирічного ретельного вивчення української рукописної спадщини XVIII ст. стала наукова монографія "Рукописна світська книга XVIII ст. на Україні: історичні збірники", яка, на жаль, вийшла лише російською мовою (К., 1983. - 222 с.). До читача О. Апанович

змогла пробитися з цією книжкою через великі труднощі тільки через два роки після її написання. Двадцять відомих тоді науці списків козацького літопису Григорія Грабянки вона доповнила ще тридцятьма, розшукавши їх в рукописних книгосховищах і архівах Києва, Москви, Одеси, Харкова та Ленінграда, реконструювавши декілька списків з літератури. Дослідниця познайомила читача з рукописною книжною культурою України. Вона не тільки порушила питання про освіту і рукописну справу в Україні у XVIII ст., а й дослідила історію створення збірників, розповіла про їх переписувачів та власників, класифікувала за походженням їх складові частини, вивчила читацьке середовище України того часу, а також історичні твори, написані в Україні впродовж XVIII ст., що потрапили до збірників наступного століття. Олена Михайлівна познайомила читача з неопублікованим списком Чернігівського літопису, збірниками з літописами Самовидця та Грабянки й створеними на їх основі працями. "Рукописна світська книга XVIII ст. на Україні", як й інші книги О. М. Апанович, мала шість рецензій. Після виходу книжки з'явилася й перша її стаття з цієї тематики в Україні — "Читацьке середовище України XVIII ст." ("Радянське літературознавство", 1983, № 5).

Слід відзначити пильну увагу О. М. Апанович до інформації такого маловивченого джерела, як маргіналії — рукописні замітки на полях рукописної книги, що несуть не тільки велике інформаційне навантаження, а й інтелектуальний та психологічний заряд, своєрідно відбиваючи духовний світ власників, читачів, переписувачів книг. Вони різняться за змістом, розміром, графікою письма, в них дано роздуми читачів книги або їх спостереження над дійсністю, оповіді про історичні події та факти родинного, побутового життя тощо. Статті О. М. Апанович, присвячені маргінальним записам, дали поштовх розвитку досліджень у галузі окремої історичної дисципліни — маргіналістики, яка перебувала ще у фазі становлення.

Маргіналіям присвячені такі публікації: "Записи на рукописних книгах ЦНБ УРСР та їх джерелознавче значення" (Тези доповідей II Всесоюзної конференції з проблем книгознавства); "Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела". — М., 1974; текст доповіді у збірнику наукових праць "Проблемы рукописной и печатной книги". — М., 1976; "Вкладні, володільницькі, дарчі записи і приписки переписчиків XVI—XVIII вв. на рукописних книгах ЦНБ АН УРСР" // "История книги и издательской деятельности". - Ленинград, 1977; "Історичні записи на стародруках і рукописних книгах" ("История СССР", 1979, № 2); "Полемічні записи на полях Харківського примірника Острозької біблії" ("Федоровские чтения". — М., 1981).

Якщо перша любов Олени Михайлівни — Запорізька Січ (не випадково серед українських істориків ходила сумна приказка-жарт; "Від Запорізької Січі зостався один козак, та й той - жінка!"), то друга, безумовно, — рукописна книга з її невичерпним джерелом інформації, неповторним колоритом епохи, з сотнями імен велетів духу народного, з неповторністю суджень і думок.

Під час роботи в ЦНБ О. М. Апанович взяла участь у написанні "Історії Центральної Наукової бібліотеки Академії наук Української РСР" (К., 1972). Вона — автор розділів: "Заснування Всенародної бібліотеки України та її діяльність в роки громадянської війни", "Фонди і каталоги бібліотеки".

Третім напрямком, що став у науковій творчості Олени Михайлівни генеральним, було дослідження життя, наукової творчості та науково-організаційної діяльності Володимира Івановича Вернадського — одного з

найвидатніших природознавців і мислителів ХХ ст. Дослідницю захопив цей нащадок запорізьких козаків (про що свідчить його родовід), цей велетенський думка, який палко любив Україну і багато зробив для розвитку її науки і культури, зокрема відіграв провідну роль у створенні Української Академії наук і був її першим президентом. Олена Михайлівна з властивою їй пристрасстю поринула у вивчення й популяризацію того періоду його життя, що пов'язаний з Україною. Впродовж п'яти років її книга (написана у співавторстві) "Вернадський: життя і діяльність на Україні" двічі виходила у видавництві "Наукова думка" (1-е вид. - 1984; 2-е - 1988). На всесоюзних наукових конференціях та міжнародному симпозиумі, присвячених 125-річному ювілею від дня народження В.І.Вернадського (вони відбулися у Москві, Ленінграді, Києві, Одесі), Олена Михайлівна виступає з доповідями, в яких порушує надзвичайно цікаві проблеми, пов'язані з творчістю вченого. Вона підкреслює особливу роль академіка Вернадського у створенні першої наукової бібліотеки в Україні — Національної бібліотеки при ВУАН у Києві. Наведені нею документи стали аргументуючим матеріалом, що ліг в основу клопотання колективу бібліотеки про присвоєння ЦНБ АН України імені В.І.Вернадського, яке вона стала носити з 1988 р. (тепер Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського Національної Академії наук України).

Популяризація дослідницею творчості Вернадського принесла їй визнання і відзначення срібною медаллю на ВДНГ.

Понад 20 своїх публікацій присвятила О. М. Апанович академіку Вернадському. В них висвітлюються проблеми і питання, які вона вперше ставить у науці: "Искусство в жизни и творчестве Вернадского", "Научные связи Вернадского с славянскими странами", "Научное и социальное значение деятельности В. И. Вернадского" (Ленінград, 1989); "Вернадский — читатель" ("Прометей", М., 1988, т. 15); "Бібліотека першого президента" ("Культура і життя", 1984, 15 лютого); "Книга в жизни и творчестве Вернадского" ("Бюллетень комиссии по разработке научного наследия академика В.И.Вернадского". — М., 1988, № 2); "В. І. Вернадський на Полтавщині" ("Радянська освіта", 1988, 15 березня); "І любов до України єднала нас" (про кількадесятирічну дружбу В. І. Вернадського з А. Кримським) ("Літературна Україна", 1988, 10 березня) та ін.

1990 рік для Олени Михайлівни став початком періоду, надзвичайно щедрого на творчі здобутки, публікації, виступи на наукових конференціях, на інтенсивну просвітницьку діяльність. Невтомним було перо дослідниці — і ось одна за одною з'являються чудові, сповнені пристрассті, вражаючі великим науковим багажем праці.

У видавництві "Дніпро" в 1991 р. виходить 115-тисячним тиражем її книжка "Розповіді про запорізьких козаків" (18,5 друк, арк.), яка миттєво розійшлась, знайшовши вдячного читача.

Того ж року О. М. Апанович — талановиту письменницю, твори якої з історичної тематики ніколи не затримуються на полицях книгарень, одночасно прийняла до своїх лав Спілка письменників України.

Олена Михайлівна підготувала до третього видання раніше заборонену книжку М. Киценка "Хортиця в героїці і легендах" (Дніпропетровськ, 1991). Там є нарис-есе у вигляді післямови - "Син козацького степу". Її О. М. Апанович присвятила пам'яті М. Киценка.

Через рік побачила світ книжка "Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі" (К., 1993, 17 друк. арк.). Вона мала сім рецензій і зробила Олену Михайлівну Апанович Шевченківським лауреатом.

Навесні 1994 р. вийшла ще одна її книжка — "Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи та реальність" (К., 1994, 95 с.). Автор простежує гір-

кий історичний досвід українського народу, стисло викладає події величезної ваги, оглядає пройдений шлях, на якому — втрати і здобутки, мудрість і недалекоглядність тих, від кого залежала доля України. На презентації книжки у Спілці письменників України 3-го травня 1994 р. зібралися вчені, письменники, колеги, шанувальники подвижницької праці Олени Михайлівни. Усі вони одноставно відзначили чітку аргументацію, вивіреність історичних реалій, широку джерельну базу, а відтак — оригінальний внесок дослідниці у розкриття історичної правди, дохідливість викладу матеріалу, розрахованого на широке коло читачів.

З початку 90-х рр. у незалежній Україні вільна від цензури преса навипередки запрошувала О.М.Апанович виступити на її сторінках із статтями про Запоріжжя. Радіо та телебачення відкривали перед нею свої студії. Отже, крім книжок, систематично і у великій кількості публікуються і в газетах, і в журналах її наукові та науково-популярні статті, численні інтерв'ю, переважно з козацької тематики.

У 1990 р. опубліковано статті: "В якого Бога вірила Січ" ("Людина і світ", № 6; передрукована у журн.: "Наука и религия", № 10); "Українське православне слово" (Канада, т. 41, № 9); "Експедиція "Запорізька Січ": зруйноване і уціліле" ("Книжник", № 6); "Про довбишів, що в бубни бубнять" ("Музика", № 3); "Не пропала їхня слава" ("Вітчизна", № 9); "Yayornytsky's comeback" ("Ukraine", № 1); "Запорізьке козацтво — світовий феномен" ("Індустріальне Запоріжжя", 30 січня); "Феномен світової історії" ("Запорізька правда", 21 липня); "Козацька республіка" ("Молода гвардія", 4 січня); "Хортиця" ("Сільські вісті". — У шести подачах — 20—22, 24, 27—28 липня); "Засвіт встали козаченьки" (у 14 районних і міських газетах).

У 1991 р. вийшли з друку праці "Феномен запорізького козацтва" ("Кур'єр ЮНЕСКО", № 4); "Cossacksthe Armed Forcesof Ukraine" ("Ukraine", № 9), "The Cossack Republic" (Kiev); "Козацтво - збройні сили України" ("Голос України". — Вісім подач - 28 лютого, 15, 22, 29 березня; 18, 26 квітня, 18 травня, 7 червня), "Європейська слава козацька" ("Літературна Україна", 3 жовтня); "Запорізькі козаки в Хотинській війні" ("Сільські вісті". - 4 подачі: 28 вересня, 1, 5, 9 жовтня); "Подорож упродовж чверті століття" ("Культура і життя", 21 вересня).

1992 р. був не менш врожайним для дослідниці - назвемо лише кілька з опублікованих статей: "Свободу уславив" ("Українська культура", № 10/11, 12), "Безперервний ланцюг часу" ("Літературна Україна", 13 лютого); "Українське козацтво — явище планетарне" ("Самостійна Україна", № 42) та інші.

Не поменшало її публікацій і в 1993 р. Так, в "Урядовому кур'єрі" з'явилися статті: "Запорізька церква: автономність і демократичність" (30 березня) та "Великомученик і герой" (27 квітня), у журналі "Військо України", № 5 - "Найтрагічніший 1775 рік"; "Вірю: пантеон буде" ("Українська родина", 13 травня), а в "Українській культурі" (№ 1) — "Нам бронзи не треба"; № 3/4 — "Козацьке панство походить"; "Українське відродження завжди було мені дороге" про В. І. Вернадського ("Розбудова держави", № 3); "Моя любов сягала неба" ("Гарт", 6 березня) та багато ін.

У 1994 р. ряд статей О. М. Апанович надрукувала "Українська газета" - "Правда про возз'єднання України з Росією в січні — березні 1954 року" (№ 2, 20 січня - 2 лютого); "Я, Іван Мазепа..." (№ 7, 31 березня - 13 квітня; № 8, 14 квітня — 27 квітня); "В одній особі злилися талант і добро" (№ 10, 12—25 травня); "Як Ілля Репін писав листа турецькому султанові" (№ 11, 26 травня — 8 червня; № 12, 9-22 червня; № 14, 7-20 липня); "На зламі століття зломлено зло Російської імперії" (№ 14, 9—22 червня).

Така великомасштабна публікаторська діяльність О. М. Апанович у 90-ті роки стає зрозумілою з її виступу в Музеї Т. Г. Шевченка при відзначенні 180-річчя від дня народження Великого Кобзаря і вшанування нових лауреатів Шевченківської премії. "Коли Україна здобула незалежність, — сказала в 1994 р. Олена Михайлівна, — я запитала себе, що я зможу зробити при моїх можливостях, силі й віку для розбудови Української самостійної держави? Вирішила: як історик і філолог мушу взяти участь у відродженні вкраденої у нашого народу історичної національної пам'яті. Треба правдиво досліджувати історію України і писати книжки і статті, які б доходили до свідомості й серця найширших кіл громадськості нашої країни.

Отож, Шевченківська премія для мене — це, передусім, визнання плідності моєї праці, і я безмежно щаслива тим. А те, що премія осяяна святим Шевченковим ім'ям, підносить мій розум, інтелект і душу у сферу найвищої духовності".

У травні 1995 р. Олена Михайлівна стала лауреатом наукової нагороди Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (США).

До 75-річчя від дня народження О. М. Апанович і 50-річчя її наукової діяльності низка газет та журналів в Україні у вересні 1994 р. і пізніше опублікували статті, присвячені ювіляриці: "Штрихи до портрета історика-сучасника" ("Українське слово", 8 вересня); "Берегиня козацької слави" ("Молодь України", 29 вересня); "Олена Апанович — ювілярка на високому рівні" ("Українська газета", 15—18 вересня); "Зоряний час Олени Апанович" ("Народна армія", 1994, 29 вересня); "Під знаком Діви або гороскоп для Олени Михайлівни" ("Літературна Україна", 13 жовтня); "Людина повної посвяти науці" ("Неопалима купина", 1995, № 7/8); "Жінка, яка пише історичну правду" ("Шулявка", 1997, 13 лютого).

В 1995 р. вийшли дві книжки-збірки наукових статей на пошану Олени Апанович з вступними статтями, присвяченими висвітленню її життєвого і творчого шляху: "Історія українського середньовіччя: Козацька доба". Збірник наукових праць у 2-х частинах (на пошану історика, лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович). Частина перша: Дмитрієнко Марія. Жіночий портрет в історичному інтер'єрі (К., 1995, с. 5—28); Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович. Збірник статей. Ковальський М. Відданість життєвому покликанню (К.; Дніпропетровськ, 1995, с. 3-9).

У 1994 р. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису НАН України та Інститут української археографії й джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України випустили "Бібліографічний покажчик: Олена Михайлівна Апанович (до 75 років від дня народження)" (К., 1994). Цю книжку перевидало Управління культури виконкому Запорізької міської Ради народних депутатів, продовживши перелік публікацій О. М. Апанович ще на рік: "Берегиня козацької історії. Бібліографічний покажчик творів О. М. Апанович" (Запоріжжя, 1996). У 1999 р. видавці першої публікації надрукували її в розширеному і доповненому вигляді: "Олена Михайлівна Апанович. Бібліографічний покажчик (До 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності)" (К., 1999).

Олена Михайлівна виступила на 1-й (1990) і 2-й (1992) Хортицьких конференціях з доповідями: "Проблеми запорізького козацтва на сучасному етапі перебудови історичної науки" та "Концептуальні напрямки перебудови експозиції Музею запорізького козацтва на острові Хортиця", а також у Переяславі на конференції, присвяченій історії Переяславської землі, з доповіддю: "Переяславська рада 1654 року: міфи і реальність"

(Текст опубліковано у газеті "Вісник Переяславщини", 1992, 1, 3, 6 жовтня). В 1993 р. на конференції "Демократія в Україні: минуле і майбутнє", що відбувалась у Спілці письменників України, темою її виступу було: "Демократія державного устрою і життя Запорізької Січі" (опубліковано у матеріалах конференції, К., 1993).

У 1991 і 1994 рр. у Батурині на конференціях, присвячених гетьману України Івану Мазепі, дослідниця виголосила промови: "Велика ідея гетьмана Івана Мазепи" та "Гетьман Іван Мазепа - будівничий української культури".

Слід відзначити, що, розробляючи в 90-ті роки козацьку тематику, Олена Михайлівна продовжує досліджувати життя, діяльність і наукову творчість В. Вернадського. У 1992 р. вона півтора місяці працювала у Парижі за програмою: "В. І. Вернадський у Франції (перша половина 20-х років ХХ ст.)". У Національній бібліотеці і Національному архіві в Інституті ім. Кюрі їй вдалося виявити неопубліковану працю Вернадського, його листи до французького академіка Леруа, з яким він листувався протягом 50-ти років, а також добірку спогадів про нашого великого вченого його французьких колег та ін. Частину цих матеріалів вона опублікувала: "Французькі адреси Володимира Вернадського" // Хроніка 2000. - 1995. - Вип. 2/3. - С. 225-227. Публ.: Вернадський В. Про необхідність організації біогеохімічної лабораторії. — С. 231-240; Листи до французьких вчених. — С. 241—247; О р с е л ь Ж. Декілька спогадів про В.І.Вернадського під час його перебування в лабораторії Мінералогічного музею в Парижі (1922-1926). - С. 248-250; М о г е н Ш. Некрологічна стаття про Володимира Вернадського (с. 251—255).

Свою ідею конструктивної, творчої історичної діяльності українського козацтва О. М. Апанович виклала на наукових конференціях у Нікополі під час святкування 500-річчя козацтва на січових землях, а також у Франції, в Сорбонні, куди її запросили для участі в П'ятому Міжнародному франко-українському колоквиумі, присвяченому темі "Козаки: Історична роль. Відродження в літературі й мистецтві", а також на конгресі українців у Харкові в 1996 р.

Історіософським осмисленням результату кількарічної роботи над вивченням життя і творчості Вернадського став виступ О. М. Апанович у 1993 р. на науковій конференції на тему "Концепція ноосфери В. І. Вернадського та історична наука".

З 1995 р. протягом п'яти останніх років Олена Михайлівна, незважаючи на перенесену тяжку хворобу, продовжує плідно працювати, багато друкується. В своїх публікаціях головну увагу вона приділяє, безперечно, історії українського козацтва.

Видатні постаті українського козацтва завжди викликали науковий інтерес у О. М. Апанович. Так, до 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького вийшов ряд її праць, в яких висвітлювалося воєнне мистецтво не тільки великого українського полководця, а і його сподвижників ("УІЖ", 1995, № 4); "На чолі козацької держави" (Збірник наукових праць, вип. 2, Рівне, 1995); "Австрійсько-український огляд" — "Osterreichisch - ukrainische Rundschau" (Відень, грудень 1995 - українською і німецькою мовами), а також розкривалася державотворча діяльність і сама особистість великого гетьмана України: "Architect of the Ukrainian getmanite state" ("Ukraine", 1996, № 198); "Будівничий Української гетьманської держави" ("Урядовий кур'єр", 1995, 31 серпня); "Богдан Хмельницький" ("Жінка", 1995, № 11, 12).

У 1995 р. на науковій конференції "Конотопська битва 1659 р. та її значення в національному поступі України" (Київ—Конотоп, 29 червня —

1 липня) О. М. Апанович виступила з доповіддю "Застосування гетьманом Іваном Виговським стратегічних і тактичних принципів Богдана Хмельницького в Конотопській битві". На основі докладного висвітлення перебігу цієї битви й аналізу характеру командування Іваном Виговським козацьким військом, Олена Михайлівна робить висновок, що Іван Виговський не повторив, а творчо розвинув у Конотопській битві стратегію й тактику Богдана Хмельницького, і це дає підстави поставити І. Виговського в один ряд з видатними полководцями. Текст цієї доповіді був опублікований "Українським словом" під назвою "І. Виговський — тактик і стратег" (1995, 13—20 липня) й передрукований журналом "Наука і суспільство" (1995, № 9/10), а також у книжці Івана Скрипника "Легенда про гетьмана. Іван Виговський від Конотопа до Скиту Манявського" (Івано-Франківськ, 1997). У 1997 р. з книжки О. М. Апанович "Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі" журнал "Історія в школі" передрукував в скороченому вигляді розділ: "Наступник Богдана Хмельницького — Іван Виговський" під назвою "Гетьман Іван Виговський" (1997, № 1—2(4)).

До висвітлення історичної постаті козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного Олена Михайлівна вперше звернулася в 1971 р., надрукувавши в "Літературній Україні" (19 жовтня) статтю до 350-річчя Хотинської битви, де підкреслювалася вирішальна роль козацтва під проводом Сагайдачного в перемозі українських і польських військ у цій битві над переважаючими турецькими воєнними силами. На статтю відгукнувся відкритим листом у "Літературній Україні" читач — військовий, який обурювався навіть тим фактом, що писалося позитивно про Сагайдачного, його він всіляко ганьбив, називаючи зрадником та ін.

8 жовтня 1971 р. у м. Хотині Чернівецької області відбулася наукова конференція, присвячена 350-річчю Хотинської битви, де О. М. Апанович виступила з доповіддю "Хотинська битва 1621 року та її історичне значення". Обласна газета "Радянська Буковина" (1971, 12 жовтня) надрукувала на цю ж тему її статтю. Науковий збірник з іншою статтею Олени Михайлівни, в якій вона використала неопубліковані польські архівні джерела, вийшов після її звільнення з Інституту в 1972 р. Директор Інституту розпорядився зняти прізвище Апанович з авторства її статті, а замість нього поставити прізвища співробітників Інституту історії П. С. Гончарука і П. В. Михайлини та чернівецького науковця Романця. У цій статті були змінені лише акценти щодо П. Сагайдачного в дусі пануючої негативної оцінки українського гетьмана радянською історіографією.

Через 20 років у Чернівцях видали брошуру О. М. Апанович, присвячену Сагайдачному, під назвою "Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний" (1991) до 370-річчя Хотинської битви. В ній авторка висвітлює козацького гетьмана як одного з найвидатніших полководців Європи, державного діяча, дипломата, захисника української культури і духовності, поборника освіти. В розділі "Українець з доби Відродження" з книжки "Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі" (1933) Олена Михайлівна розширює і поглиблює висвітлення діяльності Петра Сагайдачного, зокрема дає характеристику розробленої ним стратегії козацьких морських походів на володіння Туреччини та Кримського ханства і тактики морського бою Запорозького флоту. Стаття 1998 р. "Сагайдачний Петро - український козацький гетьман" ("Кур'єр Кривбасу", 1998, № 106) збагачена найдокладнішим викладом походу Сагайдачного на Москву, для чого авторка залучила також і дані з літератури української діаспори. В радянські часи про цей похід не можна було навіть і згадувати, а коли й згадували, то з лайливим осудом.

Пилипу Орлику - гетьману України в екзилі - Олена Михайлівна спочатку присвятила в 1992 р. статтю "Свободу уславив", яку надрукував журнал "Українська культура" (1992, № 10/11, 12), а потім розширений і поглиблений великий розділ у своїй книжці "Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі". В 1998 р. у статті "Конституція Пилипа Орлика" ("Хроніка 2000". - 1998. - Вип. 23—24) вона заново, вже докладніше проаналізувала "Пакти та Конституцію прав і вольностей Запорозького Війська". Це, по суті, була перша в світі Конституція, прийнята республіканським духом, демократичними засадами представницького парламентського ладу, прогресивним історичним напрямком розвитку державних реформ, а також визначенням національно-державного суверенітету України. Підкресливши піклування творців Конституції про інтереси і соціальний захист низів українського народу, чого не було в державних документах інших гетьманів України, О.М.Апанович виділяє сформульовану в Конституції позицію на захист малого бізнесу.

Авторка статті також робить аргументоване припущення, що в складанні Конституції брав участь запорозький кошовий отаман — Кость Гордієнко. В другій статті "На чужині. Але з Україною" ("Політика і час", 1998, № 3) Олена Михайлівна розглядає міжнародну політичну діяльність гетьмана України в екзилі.

Книжка Олени Апанович "Чортотлицька Запорозька Січ. До 345 років заснування" була надрукована в Києві у 1998 р. Вперше в історіографії синтезовано подано історію Чортотлицької Січі, роки існування якої (1652—1709) збігаються з найтрагічнішим періодом української історії — руїною державного і господарського життя, політичного безладдя, старшинської боротьби за гетьманську булаву, безперервних польсько-московсько-турецько-татарських воєн за українські землі й, водночас, відчайдушних героїчних змагань українських патріотичних сил за відновлення Української гетьманської держави. Подані також історичні портрети двох найвидатніших за всю історію Запорозької Січі кошових отаманів — Івана Сірка та Костя Гордієнка.

У 1993 і 1995 рр. літературно-художній та історичний щомісячний журнал "Неопалима Купина" опублікував тематичну серію статей О.М.Апанович про козацтво, його державну, адміністративну, господарську, культурну, громадську діяльність: 1993 рік — "Роль жінки в козацькому вихованні" (№ 1); "Великий Луг", "Дніпро та його пороги", "Лоцмани козацькі" (№ 2); "Мистецтво Запорожжя" (№ 3/4). 1995 рік — "Архів Коша Запорозької Січі", "Універсали гетьманські", "Генеральна Військова канцелярія" (№ 1/2); "Запорозьке козацтво після 1775 року", "Задунайська Січ", "Чорноморське військо", "Кубанське козацтво" (№ 3/4); "Козацькі літописці: Самовидець—Ракушка—Романовський, Самійло Величко, Григорій Грабянка" (№ 5/6); "Столиці Української гетьманської держави — Чигирин, Батурин, Глухів" (№ 7/8); "Козацтво завжди зі мною" (№ 7/8).

Газета "Народна армія" в 1998 р. надрукувала цикл статей О. Апанович, присвячених головним чином воєнній діяльності українського козацтва: "Чигирине, Чигирине...", "350 років тому столицею козацької держави став Чигирин" (7 та 8 липня); "Українське козацьке військо" (11 липня); "Армата козацька" (11 липня); "Козацька фортеця" (14 липня); "Українська гетьманська держава" (25 липня); "Зброя козацького війська" (12 серпня); "Воєнне мистецтво українського козацтва" (25 липня); "Джура козацький" (28 серпня); "Битва під Пилявцями" (17 вересня); "Табір" (3 жовтня); "Роди військ українського козацтва" (3 жовтня); "Одяг козацький" (13 жовтня); "Наймане козацьке військо. Похід гетьма-

на Сагайдачного на Москву і виробництво пороху для козацького війська" (1999, 17 квітня); "Слобідські козацькі полки" (1999, 7 травня).

У "Малій словник історії України", який випустило в Києві в 1997 р. видавництво "Либідь", О. Апанович написала такі статті: "Базавлуцька Січ", "Великий Луг", "Вольності Війська Запорозького", "Глухівські статті", "Дніпровська лінія", "Запорозька Січ", "Кам'янська Січ", "Коломацькі статті 1687", "Кошова старшина", "Микитинська Січ", "Нова (Підпільнянська) Січ", "Решетилівські статті 1709", "Старшина козацька", "Чорноморське козацьке військо", "Чортомлицька Січ".

Широкий спектр публікацій з козацької тематики в другій половині 90-х років був для О. М. Апанович можливим, оскільки вона більше п'яти років працювала над створенням "Козацької енциклопедії для юнацтва (книга статей про історичне буття українського козацтва)". Підготовлена нею книга з 1997 р. лежить у видавництві "Веселка", чекає на спонсора.

У розвитку свого концептуального мислення Олена Михайлівна піднялася на рівень філософського осмислення історичних проблем. Пов'язавши дослідження історії українського козацтва з вченням В. Вернадського про біосферу і його концепцію про ноосферу, а також з майже невідомим в Україні геніальним твором — "Людська праця і розподіл сонячної енергії на землі", що належить Сергію Подолинському — українському вченому, громадському і політичному діячеві, демократу, О. Апанович змінює наукову парадигму у визначенні історичної ролі козацтва. Вона стверджує й аргументує ідею: українське козацтво — збройні сили України — своїм військовим мистецтвом, хоробрістю й мужністю врятувало український народ від загрози геноциду, фізичного винищення турецько-татарськими нападниками, а також від небезпеки з боку Польщі, що панувала на українських землях, втрати національної духовності, взагалі загибелі української нації. Це мало всесвітнє значення, оскільки врятування кожного народу нашої планети забезпечує збереження етнофонду людства. Однак внесок у розвиток людської цивілізації козацтво, яке визначило ментальність українського народу, зробило саме своєю конструктивною, творчою історичною діяльністю. Козаки були світовим феноменом. Вони поєднували в собі і професійного воїна, і творця матеріальних та духовних цінностей. У результаті їх державотворення формувалася перша в світі демократична козацька християнська республіка, а потім й Українська Гетьманська держава. Козаки колонізували й пристосовували для життя та хліборобства спустошені у свій час українські землі Середнього і Нижнього Придніпров'я, вільно працювали на власній землі, без феодалного примусу, розвинувши інтенсивну економіку, першими створили на Європейському континенті форму господарства фермерського типу — козацькі хутори, запорізькі зимівники. Отже, українське козацтво зробило крок у ноосферу і це надає йому планетарного значення.

Завершуючим науковим досягненням Олени Михайлівни Апанович можна вважати її працю: "За плугом Господь іде. Агрокультура українського козацтва і селянства в контексті ідей Сергія Подолинського і Володимира Вернадського" (Севастополь, 1999). Історіософське осмислення конструктивної історичної діяльності українського козацтва, його внесок у людську цивілізацію, зокрема створення агрокультури, в якій творча праця на власній землі, в гармонії з природою нагромаджує і зберігає сонячну енергію, єдине джерело життя на нашій планеті, піднімає козацтво, хліборобську працю на космічний рівень.

Ми від щирого серця вітаємо Олену Михайлівну і зичимо їй довгих, плідних років життя й наукової творчості.